УДК: 821.512.145

Д.Ф. Заһидуллина

Г. ӘПСӘЛӘМОВ ПРОЗАСЫ: КӨЧЛЕ КЕШЕ ФӘЛСӘФӘСЕ АША РОМАНТИЗМГА

Татар әдәбиятында иң авыр елларда
Әпсәләм бер үзе ун ел буена татар халкын
татар теле янында тотып торды.
Х. Туфан

Статья посвящена творчеству Г. Абсалямова, в чьих произведениях военных и послевоенных лет, написанных в рамках канонов социалистического реализма, воспроизводятся общая патриотическая сила и интернациональная природа стремления к победе. Но эта патриотическая волна выводит образы людей за рамки схемы соцалистического реализма, на место «силы единения масс» приходит героизм отдельной личности: герои, созданные писателем, воплощены в амплуа истинных богатырей, сильных людей, личностей, способных изменить мир. В творчестве писателя появляется романтическая сильная личность – национальный герой, татарин. В условиях, когда по требованию идеологии эпохи наблюдалось усиление интернационализма, подчеркивалось лидерство не отдельного человека, а партии, создание в татарской литературе образа татарского борца, батыра-татарина уже само по себе было проявлением отваги! Писатель в лозунг эпохи «сильный человек – коммунист» вносит свою поправку «сильный человек – тот, кто служит народу», сильных личностей создает в традициях классического романтизма с помощью понятий «красота» и «справедливость». Эти герои в общую реалистическую ткань произведения вносят романтический «голос», или наоборот, как в романе «Белые цветы», выводят роман к романтическому направлению. В этом творчестве в плане компановки произведения и отношений автор – герой вновь обновляется синтетизм.

Ключевые слова: романтизм, синтетизм, образ главного героя, роман.

Габдрахман Әпсәләмов әдәбият мәйданына Бөек Ватан сугышы башланыр алдыннан килеп керә: М. Горький исемендәге Әдәбият институтын (Мәскәү) тәмамлаган яшь язучының 1940 елда «Киләчәк безнеке» исемле пьесасы, 1941 елны беренче хикәяләр җыентыгы басылып чыга. Беренче әсәрләрендә, искене җимереп, яңаны төзү барышын үзәккә куйган язучының иҗат стиле формалашуда сугыш елларының йогынтысы зур була. С. Хәким 1984 елда язганча, «Әпсәләмов – тулысы белән Ватан сугышы чоры язучысы. Шул заман рухы тудырган язучы. Күтәренке рух, романтик рух. Стиленең публицистик характеры да шуннан. Сугыш һәм яшьлек, героика бергә кушылды. Заманы – романтик» [Хәким, б.43].

1941 елдан 1946 елга кадәр фронтта булган Әпсәләмов бу чорда язылган күпсанлы хикәяләрендә («Икенче гомер», 1942; «Абушахман», 1942; «Үлемнән

көчлерәк», 1943; «Байрак», 1943 һ.б.), «Ак төннәр» (1946) повестенда гади солдатларның батырлыгы, ил азатлыгы өчен гомерен кызганмавы хакында сөйли, гадәти вакыйгаларда сугыш фаҗигасен дә, кеше күңеленең олылыгын да ачып бирә. Сугыштан соң иҗат ителгән романнарында («Алтын йолдыз», 1948; «Газинур», 1951; «Мәңгелек кеше», 1960) да кешеләрне сугыш шартларында, зур сынаулар аша уздырып сурәтли. Социалистик реализм кануннарын саклап язылган әлеге әсәрләрдә җиңүгә омтылышның гомуми патриотик көче һәм интернациональ табигате тергезелә. Ләкин шушы патриотик дулкын кеше образларын социалистик реализм таләп иткән схемалардан читкә алып чыга, «массалар бердәмлегенең көче» урынына – аерым шәхес героизмы килә, язучы иҗат иткән геройлар – чын батырлар, дөньяны үзгәртерлек шәхес итеп гәүдәләнә.

Э.А. Бальбуров фикеренчә, аерым милләтләр мәдәниятендә мондый күренеш үсешнең тизләнү моментларына хас, «урнашып җиткән сәнгать теле системасының басымына каршы тора», ахыр чиктә, «һәм эчтәлек, һәм форма ягыннан үзгәрешләрне тәэмин итеп, яңа дөнья сурәте урнашуга китерә» [Бальбуров, с. 269]. Г. Әпсәләмов иҗатында да бу шулай. Аның иҗтимагый-тарихи төгәллек белән иҗат ителгән чор картинасына урнаштырылган геройлары бу картинаны киңәйтә, дөньяга төгәл-тарихи гына түгел, бәлки фәлсәфи караш барлыкка китерә. Әлеге үзәк геройларның татар кешесе, татар менталитетын калку рәвештә үзендә йөртүче, гасырлар тирәнлегеннән килгән милли кыйммәтләрне саклаучы амплуасында бирелеше бу тәэсирне көчәйтә генә. Ә. Баянов хаклы рәвештә билгеләгәнчә, «Г. Әпсәләмов әсәрләрендә татар солдатлары, татар кешеләре батырлыгына дан җырлана» [Баянов, б. 63].

Бу яктан язучының «Мәңгелек кеше» романы аерым игътибарга лаек. Аның герое – Бухенвальд үлем лагеренда бунт әзерләгән әсир Бакый Назимов – коммунист. Әсәрнең беренче бүлеге шулай атала да: «Мин – коммунист!». «Сез – подполковник Бакый Назимов. 1941 елда Мәскәүдә хәрби академия тәмамлагансыз. Сугыш башлангач, Волхов фронтында полк командиры. Сезнең полк Волхов урманнарында актык кешесенә кадәр сугышкан. Без моны беләбез һәм тәкъдир итәбез. Сез – батыр командир. Совет хөкүмәте сезне Кызыл Байрак ордены белән бүләкләгән» [Әпсәләмов, 1970, б. 5]. Майор Реммерның әлеге сүзләре укучы күз алдына ул чор әдәбиятында традицион батыр коммунист образын китереп бастыра. Назимов белән бергә, әсирлектә көрәшне оештыручылар да – коммунистлар. Роман буенча автор моны гел тәгаенләп бара. «Совет кешеләренә хас булган типик сыйфатлар – инанганлык, көчле рухлылык – романдагы төп геройларның характерындагы аеруча калку гәүдәләнеш ала» [Мөхәммәдова, б. 26].

Шушы беренче бүлекчә артыннан ук «Кай җирләрнең бөр-

кет баласы» дип исемләнгән икенче бүлекчә тәкъдим ителә. Язучы героеның Урал таулары буенда тууын сөйли: «Әтисе Гатаулла абзыйны авылдашлары буе-сыны һәм көч-җегәре өчен Аю Гатаулла дип, ә балаларын – Аю балалары дип йөрткәннәр» [Әпсәләмов, 1970, б. 13] имеш. Шунда ук Гатаулланың тормыш фәлсәфәсе кителелә: «Азамат ир дөньяда гайрәт белән яшәргә тиеш! – дип кычкыра ул бер потлы гер зурлыгындагы йодрыгын селкә-селкә. – Бөркет кебек! Кол булып, бил бөгеп түгел! Беттем дигәндә дә бетмәдем, диген! Минем әткәйнең әтисе Бородино янында Бонопартка каршы күкрәк киереп сугышкан. Сез белмисездер шул әле. Бабайның бабасы, туфрагы җиңел булсын, Пугач янында йөзбашы булган! Казан каласын алганда, беләсегез килсә, иң алдан барган. Йөз мең гаскәр аңа каршы тора алмаган. Йөз мең, мәхлуклар!» [Әпсәләмов, 1970, б. 14]. Шул рәвешле, героен көчле нәселдән чыккан халык улы амплуасына куя.

Алга таба аңа исем кушу вакыйгасы да, Бакыйга кадәр ата белән ананың балалары тормау да, чәчәк авыруыннан чак исән калуы да – татар халык әкиятләре һәм мифлары белән ассоциацияләр уята. Үлем лагеренда әсирнең күргәннәрен сурәтләгәндә, автор кабат халык әкиятләре структурасына мөрәҗәгать итә. Бакыйның өч тапкыр «үлеп терелүе», барлык авырлыкларны сынмыйча кичерүе, ахыр чиктә, Бухенвальдта баш күтәреп, тоткыннарның исән калуын тәэмин итүе – аны чын мәгънәсендә әкияти геройга әйләндерә. Бакый исеме – мәңгелек кеше мәгънәсендә – каһарманлыкның, ил һәм яшәү өчен көрәшнең символына әверелә. Коммунист-героен язучы халыкның әкияти герое структурасында иҗат итә. Аның төп максаты да әкиятләрдәге кебек: үлемне җиңү! Бухенвальдтагы көрәшнең ахыргы максатын язучы Йозеф авызыннан әйттерә: «Көрәш үлемнән көчлерәк».

Шул рәвешле, Г. Әпсәләмовның сугыш геройларын сурәтләүгә багышланган әсәрләрендә татар әдәбияты өчен яңа күренеш калкып чыга: милли герой, көчле кеше, тормышны үзгәртүче генә түгел, бәлки үлемне җиңгән романтик образ – татар кешесе образы ул. Чор идеологиясе таләп иткәнчә интернационализмның көчәюе, аерым кешенең түгел – партиянең лидерлык роле ассызыклану шартларында милли әдәбиятта татар каһарманы, татар батыры образын үзәккә кую үзе дә батырлык була! Әлеге образ язучының үз иҗатын реализм юнәлешеннән романтизмга борып җибәрүгә хезмәт итә. Моңа чор рухы гына түгел, бәлки герой образының милли-мифологик структураларда иҗат ителүе дә зур йогынты ясый.

1960–1980 еллар татар әдәбиятында мәйданга чыккан иң әһәмиятле күренешләрнең берсе, шиксез, классик романтизм традицияләрен тергезү иде. Әлбәттә, 1917 елдан соң формалашкан инкыйлаби, героик романтизм классик романтизм хасиятләреннән читкә китә, яшәп килүче рәсми идеология куйган таләпләргә буйсына. Классик романтизм исә 1930 еллардан башлап, модернистик

күренешләр кебек үк, кире кагыла, буржуаз әдәбиятка хас күренеш кебек шәрехләнә. Шуңа күрә классик романтизмны тергезү XX йөз башы татар әдәбияты традицияләре белән бәйләнеш урнаштыру, шуларны кабат әдәбиятка кайтару төсен ала. Классик традицияләргә йөз тоткан романтизмның үзенчәлекле сыйфаты – ике катлы тормыш сурәтендә инкыйлаби идеал түгел, бәлки гомумкешелек идеалы тудыру иде. Әдип милли әдәбиятка өр-яңа форма һәм эчтәлек, кешедәге аң төпкеле, сиземләү, күзаллау-хыял белән бәйле яңа мотивлар, тормышның чиксезлеген һәм кешенең эчке дөньясының байлыгын белдерүче геройлар бирде.

Чор әдәбиятының олы казанышы булган әсәр – Г. Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» (1966) романы романтизм юнәлешендә иҗат ителә, укучылар арасында иң популяр әсәрләренең берсенә әверелә. Ләкин, фон буларак, төгәл-тарихи вакыт күрсәтелсә дә, әсәрдәге романтик гомумиләштерүләр һәм геройлар тарихлары белән бәйле «тавыш»ларга социалистик реализм таләпләренә җавап бирерлек итеп эшләнгән «өстәлмәләр» килеп кушыла. Шунысы кызык, бу өстәлмәләрдә социалистик җәмгыять төзү тарихындагы фаҗигале хәлләр – шәхес культы вакыйгалары, аларның кешеләр язмышына тәэсире, шуңа мөнәсәбәт күрсәтелә. Шуңа күрә дә татар әдәбияты белемендә романның иҗат юнәлешен билгеләү мәсьәләсендә фикер төрлелеге яшәп килә.

Бу романның да тәэсир көче, популярлык сәбәбе, барыннан да элек, милли характерлар, халкыбызның ерак гасырлардан килгән гүзәл сыйфатларын үзендә туплаган образлар тудыруда булуы шиксез. Г. Әпсәләмов иҗаты чор әдәбияты фонында үзенең милли-халыкчан геройлары һәм сурәтләнгән дөнья ярдәмендә зур гомумиләштерүләр ясалуы белән аерылып тора. Менә бер мисал. Г. Минскийның «Язның бер көне» (1962) повесте сюжет бирелеше, төп конфликт, хәтта халыкка хезмәт итү мотивының беренче планга чыгуы ягыннан «Ак чәчәкләр» романы белән «кисешә». Ләкин роман соңрак иҗат ителгән булса да, нәкъ менә югарыда билгеләнгән сыйфатлар аны тирән эчтәлекле һәм тәэсирле, уйландыра торган текст буларак таныта.

Вакыйгалар медицина институтын тәмамлап, татар авылына эшкә кайткан Гөлшәһидәнең профессор Әбүзәр Таһиров җитәкчелегендә яхшы врач булып өлгерүе, кешеләр белән аралашу һәм аларга ярдәм итү хакыйкатенә төшенүе, Мансур белән мөнәсәбәтләре, гаилә кору тарихы хакында сөйли. Төп геройның бәхеткә ирешү юлын тасвирлау ике сюжет чылбыры тирәсенә җыела: берсе – медицина белгечләре тормышын яктыртып, аңа хас проблемаларны күтәрә, бирелгә каршылык гомумкешелек әхлагы үлчәвенә салына; икенчесе – мәхәббәт тарихы – романтик алымнарга таяна.

Романтик сюжет сызыгы Гөлшәһидәнең Мансур белән танышуы, гашыйк булуы, үткән мәхәббәт тарихлары турында сөйли, Мансурның кинәт аны ташлавы, Илмирага өйләнүе, кызлары Гөлчәчәк тугач, Илмираның һәлак булуы кебек вакыйгалар

җирлегендә үсә бара. Язучының Гөлшәһидә хисләрен аның үз исеменнән сөйләп баруы әсәрне психологик дулкынга көйли. Чын татар кызына хас иң матур сыйфатларны үзенә туплаган Гөлшәһидә идеаллаштырылып сурәтләнә. Язучы Гөлшәһидә һәм Мансур күңелендә туып, үсә-ныгый барган хис һәм фикер көрәшен, үзгәрешен детальләп сурәтли, укучыны сокланырга, борчылырга, алар тормышы белән яшәргә мәҗбүр итә. Әлеге мәхәббәт тарихы татар әдәбиятындагы сөюгә багышланган гүзәл әсәрләр традицияләрен дәвам итә. Хисләр алмашуын табигать белән янәшәлектә тасвирлау, психологик характердагы символик, метафорик образлар һәм детальләр куллану, метафора рәвешендә җыр текстларын урнаштыру шундыйлардан.

Төп каршылык Әбүзәр белән Фазылҗан, ягъни дөньяга төрле карашлы шәхесләр арасында бара, Мансур, Гөлшәһидә, Юматша, Сәлах Саматов, Клавдия Сергеевна кебек геройлар йөзендә кабатланып, ике төрле дөнья моделе төзүгә китерә. Язучы раслаган һәм хуплаган модель «халыкка хезмәт итү» кебек аңлашыла: «Халык ул бөек шагыйрьләрен дә, художникларын да, һәм меңләгән Лотфи, Шәйхук, Мортазаларын да тудыра. Без барыбыз да халыктан чыккан һәм актык сулышыбызга кадәр халыкка хезмәт итәргә тиешбез» [Әпсәләмов, 1968 б. 470]. Моны Г. Әпсәләмов төп герое авызыннан кат-кат әйттерә. Әйтик, Яңгура белән мәкаләләр язу турында сөйләшкәндә профессор болай ди: «Гонорар өчен язганда, әлбәттә, шулай итәргә кирәк, ләкин халык өчен язганда, – профессор башын чайкап алды, – халык өчен язганда, Фазылҗан, эш башкачарак» [Әпсәләмов, 1968, б.76]. «Халык» төшенчәсе профессорның пациентлары – чын халык уллары кебек тәкъдим ителгән оста куллы, матурлыкны яратучы, хезмәт сөючән, бай күңелле һәм олы йөрәкле геройларны, аларның дөньяга карашын, яшәү рәвешен күрсәтеп ачыла. Шушы ачкыч-сүз романны бер үзәк тирәсенә туплаучыга әверелеп, төп геройларның эш-гамәлләре, уй-фикерләре иҗтимагый сәбәпләр, коммунизм төзү белән детерминацияләнмичә, романтик төстә, халыкка хезмәт итү кебек гомумкешелек идеалы аша аңлатыла. Авторның өстенлекле «тавыш»ы да романтик кимәлдә булып чыга.

Дәвалаучы докторларның берсе – үз эшенә салкын карый торган Сәлахның битарафлыгы аркасында авыруның үлгәнен белгәннән соң, профессор авызыннан мондый сүзләр яңгырый: «Ак халат астында таш бәгырь... бу ваба кебек куркыныч нәрсә. Кеше аңа җанын ышана, үз бәхетен, семьясының бәхетен ышана, ә ул...» [Әпсәләмов, 1968, б. 116].

Әсәр ахырында, Г. Тукай шигыренә мөрәҗәгать итеп:

«Әйдә халыкка хезмәткә,
Хезмәт эчендә йөзмәккә!», –

дигән сүзләрне әйткәч Әбүзәр Гиреевич болай дәвам итә: «Халыкка хезмәт итү минем иң татлы хыялым иде. Университетны тәмамлагач, терапия корифее – профессор Алексей Николаевич Казем-Бек миңа ординатурада калырга тәкъдим итте. Бөек Казем-Бек! Ә мин авылга җибәрүләрен үтендем. Чишмәгә. Башкорт далаларында адашкан

Чишмәгә! Минем күбрәк вакытым юлда, авылларда үтте» [Әпсәләмов, 1968, б. 506].

Шушы позициягә каршы куелган Фазылҗан Янгурага исә аны электән яхшы белгән авыру болай ди: «Сез авыруларны түгел, чиннарны дәвалаучы икән!» [Әпсәләмов, 1968, б. 501]. Әлеге фикер – матди байлык, шәхси уңайлы тормыш хакына врач антын бозу – әсәр буенча искәртелеп бара. Әсәрдә Ә. Еникинең матди һәм рухи байлыкларга йөз тоткан геройлар ярдәмендә антитетик характерлы дөнья тудыруы белән аваздашлыкны тоясың!

Роман исеменең төп мәгънәсе дә шушы фикергә бәйле ачыла. Әбүзәр Гиреевич Мансур белән Гөлшәһидәгә әлеге башкорт авылында бер хатынның баласын аякка бастыруын, шул хатынның аңа нидер бүләк итәргә теләвен сөйли. Болыннан ак чәчәкләр җыеп китерсә, моның зур бүләк булачагын әйткән Әбүзәрләр бусагасына кемдер таң белән ак чәчәкләр салып китә башлый. Ә 60 яшьлек юбилеена студентлары профессорга «пыяла савыт эчендә фил сөягеннән эшләнгән гаҗәеп нәфис ак чәчәк» [Әпсәләмов, 1968, б. 508] бүләк итәләр. Әлеге бүләк халык мәхәббәтенең, халык рәхмәтенең символы булып аңлашыла. Аны Мансур белән Гөлшәһидәгә тапшырганда Әбүзәр Гиреевич болай ди: «Бүген бу чәчәкне, дусларым, сезгә бирәм. Гомерегез буе ак килеш, пакь килеш саклагыз аны. Хәшәп булмагыз. Вексельләр белән эш итмәгез! Чиннарны дәваламагыз! Минем кебек картайгач, бу чәчәкне күңелегезгә якын кешегә бирерсез. Берүк, ул кеше врач була күрсен...» [Әпсәләмов, 1968, б. 508]. Бу сүзләрдә символның икенче мәгънәсе – врач һөнәренең изгелегенә ишарә ясавы да күренә. Әсәр ахырында теплоходта билгесез хатын тарафыннан Гөлшәһидәгә рәхмәт йөзеннән бирелгән чәчәкләр кабат халык рәхмәте мәгънәсен алга чыгара. Шул рәвешле, автор позициясе, «тавыш»ы символлар ярдәмендә ассызыклана.

Роман эчендә язучы символның башка мәгънәләрен дә калкытып куя. Гөлшәһидәнең көндәлек тормышында кат-кат күренеп, бу чәчәкләр аклыкны, сафлыкны, чисталыкны да белдерәләр. Мәхәббәт хисе белән янәшәлектә матурлык символына да әйләнәләр.

Врачлар, медицина хезмәткәрләренең көндәлек эш-тормышын яктыртканда да язучы Әбүзәр Гиреевич, Чалдаев, Мансур, Юматша кебекләрнең эш-гамәлләрендә дә, эчке дөньяларында да авыруларга ярдәм итү сыйфатын беренче планга чыгара. Фазылҗан Яңгура, Илһамия, Сәлах Саматов, Клавдия Сергеевна кебекләрнең гамәлләрендә дә, күңелләрендә дә үзләрен өстен итеп күрсәтү, көнчелек, эгоизм, кешеләргә кимсетеп карау тоемлана. Геройларның мондый бүленеше шулай ук халык өчен яшәү белән үзең өчен яшәү каршылыгын ассызыклый.

Романтик уңай геройларның ике буыны мисалында тәкъдим ителүе язучыга гомумкешелек кыйммәтләренең югалмавын, дәвамчанлыгын расларга мөмкинлек бирә. Бер яктан, Гөлшәһидә, профессор Таһиров кебек үк, «көчле кеше» тибы – үз позиция-

сеннән чигенми, башлаган эшен ахырына кадәр җиткерә торган шәхес. Ул – матурлыкка, мәхәббәткә, хакыйкатькә омтылучы, нечкә хисле, шигъри-музыкаль табигатьле, чибәр хатын-кыз. Шул ук вакытта ул – хезмәт кешесе, совет чоры идеаллары белән яши, аларны тормышка ашыру юлында армый-талмый эш-гамәлләр кыла, бу яктан Галияләрнең (Г. Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар») дәвамчысы да. Әсәрдәге конкрет-тарихи фон, иң беренче чиратта, шушы образ ярдәмендә тергезелә.

Бигрәк тә романның дүртенче бүлегендә, Гөлшәһидәнең Советлар Союзы Коммунистлар партиясенең XXII съездында делегат булып катнашуы, анда күргән-кичергәннәрен, кайткач шушы хакта сөйләүләрен язучы социалистик реализм таләп иткән күренешләр аша сурәтли. Төп героиня заман кешесе, социалистик идеалларга да тәңгәл килә торган шәхес булып күренә башлый. Бу өстәлмәләрдә шәхес культына мөнәсәбәт белдергән урыннар да бар. «Партиянең көрәш пафосы да, ул көрәшнең дөньякүләм колачы да, гаделлекне ничек яклавы да, куркусызлыгы һәм турылыгы да аңа съездда гына бөтен гүзәллеге, бөтен аяусызлыгы белән ачылды. Әйе, гүзәллеге һәм аяусызлыгы белән бергә. Чөнки хакыйкать кайчак бик ачы да була икән. Күздән яшь чыгарырдай ачы була икән. Шәхес культының илгә, халыкка китергән авыр яралары турында тыңлаганда, Гөлшәһидәнең йөрәге аз әрнемәде.

Ул үзенең пионерда, комсомолда чакта Сталинга биргән антларын, ул үлгәч әрнеп елауларын исенә төшерде. Юк, болар рияланып биргән антлар, рияланып түккән күз яшьләре түгел иде. Болар барысы да чын күңелдән иде, пакь иде» [Әпсәләмов, 1968, б. 339]. Шушы уйларның дәвамы булып кызның көндәлек дәфтәренә төшкән сүзләр дә әлеге фикерне ассызыклый: шәхес культы хакындагы хакыйкать әлеге фаҗиганең кабатланмавы өчен кирәк!

Шунда ук язучы берничә герой мисалында шәхес культы китергән бәхетсезлекләрне искәртеп уза. Чәчәкләр үстерүче Мортаза бабай шикаятьләр язу кебек кыңгыр эшне бәяли: «Менә шул пирсон бакчамның башын ашады. Аның әләкләве буенча килделәр дә... Ә үзебез, камунизм, дибез, кешеләребез яхшыра, чистара, дибез. Иң элек шушындый аша чыккан бдительныйлардан чистарырга кирәк иде безгә...» [Әпсәләмов, 1968, б. 353].

Маһирә ханымның Гөлшәһидәгә сөйләгән тормыш тарихы – ире әсирлектә булган өчен тормышы җимерелү – әлеге хәлләргә тагын да ачыклык кертә төшә. «– Мин сезне эшегездән чыгарырга мәҗбүрмен, – дип, башына күсәк белән суккандай каршы алган. Маһирә ханым ирен яклап авыз ача башлагач, Тютеев өстәл сугып: – Ул – предатель! – дип кычкырган.

– Ни сөйлисез, Шаһгали Галиевич! Андый кешемени ул? Үзегезгә нихәтле яхшылыгы тиде, исегезгә төшерегез. Үлгән хәбәре килгәч, сез аның турында нинди яхшы сүзләр сөйләдегез... Оныттыгызмыни?... – Шулай дип әйттем үзенә. Ә ул күземә карап

үз сүзләреннән ваз кичте, минем ирем аңа гел начарлык кына эшләгән кеше булып чыкты... Шуннан соң мин аңа үземнең сугыш буе госпитальдә эшләвемне, орден-медальләр алуымны, донор булуымны әйтеп карадым. Тютеев бары тик иремнән аерылган тәкъдирдә генә эшемдә калдырырга риза булды. Мин эшемне яратсам да, бу тәкъдимне нәфрәтләнеп кире кактым. Бик кыенлык белән генә хәзерге эшләгән больницага эшкә урнаша алдым. Әбүзәр Гиреевич булмаса, ихтимал, урнаша да алмас идем, ул әллә кайларга барып, минем өчен поручаться иткән. Моны мин гомер онытасым юк. Ләкин миңа бу больницада да тынычлык бирмәделәр. Атна саен диярлек органнарга чакырып тордылар. Бигрәк тә Тютеев азынды. Искә төшерәсе дә килми ул елларны. Өлкән улымны суворовчылар мәктәбеннән кудылар. Әллә акыл керә башлаганга, әллә холкы шундый булганга, бу фаҗигане ул артык авыр кичермәде. Әмма уртанчы малаем мәктәптән һич тә китәргә теләмәде. Китмим, дип, күз яше белән елады... Тютеевларның сүзен тыңлап түгел, шул сабый балам хакына... үз бәхетемне корбан иттем, – диде Маһирә ханым, өстәлгә капланып. – Мин иремнән аерылдым... Мин аны тереләй күмдем... Кем дә булса бу фаҗигане яхшылап аңлармы икән? Балаларыма күрсәтми күпме күз яше түктем мин. Саргаеп, кибеп беттем» [Әпсәләмов, 1968, б. 355–356].

Тагын бер вариант маңгаенда кызыл эзе булган авыруның үзе үлгәннән соң профессорга бирергә дип язып калдырган хатында ачыклана. Ул – гаепсез дип иреккә чыгарган кешеләр өчен үзе зинданга эләккән тикшерүче хакыйкате. Һәм шушы кабатлауларда автор фикере, автор позициясе урнашкан: ул тормыш агышында, җәмгыятьне үзгәртү барышында халык мәнфәгатьләренең беренче урынга куелырга, эш-гамәлләрнең халык өчен әһәмияте күзлегеннән бәяләнергә тиешлеген ассызыклый. Шәхес культының халык өчен түгел, бәлки шәхси мәнфәгатьләрдә яки явыз максатларда кылынган гамәлләренең нәтиҗәсе буларак күрсәтелүе романда язучының теләсә нинди үзгәрешләрнең, инкыйлабларның, хәтта һәр кешенең гадигадәти эш-гамәлләренең халык файдасын күздә тотып башкарылу зарурияте хакындагы фикерен укырга юл күрсәтә.

Үз эшенә бирелгән профессор Таһиров образы да шушы структурада иҗат ителә. Аның тормыш позициясе, яшәү рәвеше авторның да врач намусы, йөз аклыгы турындагы уйланулары, фикерләре булып төгәлләшә. Шуңа бәйләп, врачлар тормышының кредосы ачыклана: ул һәрчак кешеләр тормышы хакына яшәргә тиеш, кешелекнең киләчәге алар кулында. Үз идеясен җиткерү барышында автор тагын да уңышлырак юлны сайлап, ак чәчәкләр образына мөрәҗәгать итә. Көчле позициягә – әсәр исеменә үк чыгарылган әлеге образ вакыйгалар агышында күпмәгънәле символ дәрәҗәсенә күтәрелә. Бер яктан, ул врачлар, кеше гомере өчен көрәшүче медицина хезмәткәрләре буларак аңлашыла; икенче яктан, аның аклыгы Әбүзәр, Гөлшәһидә, Мансур, Юматша, Ди-

ләфрүз кебекләрнең күңел аклыгына, тормышларындагы якты идеалларына аваздаш яңгырый; өченче яктан рухи югарылыкка ирешү символы булып укыла. Шул рәвешле, романда кешеләр арасындагы ихлас мөнәсәбәтләргә, врачлар тормышындагы хезмәткә табынуга нигезләнгән тормыш фәлсәфәсе татар укучысына якын лирик-эмоциональ дулкында тәкъдим ителә. Г. Әпсәләмов үзе язганча, «Язучының иҗат фантазиясе, әсәрләре никадәр генә катлаулы һәм мавыктыргыч булмасын, алар күктән төшми, түшәмнән алынмый. Ул күзгә күренмәгән, бик нечкә, ләкин гаҗәеп җепләр белән халык тормышына барып тоташа» [Әпсәләмов, б. 120].

Сәясәткә, идеологик таләпләргә түгел, халык тормышына барып тоташа торган «җепләрне» Г. Әпсәләмов романтик геройлар, көчле кеше – романтик образларында таба. Шушы сыйфат аның иҗатында яңалык булып яңгырый, язучы чорның «көчле кеше – коммунист» лозунгысына «көчле кеше – халыкка хезмәт итүче» дигән «төзәтмә» кертә, көчле шәхесләрне, классик романтизмдагыча, матурлык һәм хакыйкать төшенчәләре ярдәмендә иҗат итә, шулай итеп әдәбиятның сурәтләү өлкәсен иҗтимагый мөнәсәбәтләрдән – гомумкешелек кыйммәтләренә юнәлтүгә үз өлешен кертә. Язучы иҗатында, иҗтимагый сәбәпләр һәм ситуацияләргә бәйлелектә калса да, характер буларак романтик көчле шәхесләр пәйда була. Әлеге геройлар әсәрләрнең гомуми реалистик тукымасына романтик «тавыш» алып керәләр яки, киресенчә, «Ак чәчәкләр» романындагыча, әсәрне романтизм юнәлешенә алып чыгалар. Бу иҗатта әсәрнең оештырылышы һәм автор-герой мөнәсәбәтләре ягыннан синтетизм күренеше кабат яңара.

Әдәбият

Ак чәчәкләр бүләк итте. Габдрахман Әпсәләмов турында истәлекләр. Казан: Мәгариф, 2001. 159 б.

Әпсәләмов Г. Ак чәчәкләр. Роман. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. 523 б.

Әпсәләмов Г. Сайланма әсәрләр. 6 томда. Т. 4: Мәңгелек кеше. Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. 357 б.

Бальбуров Э.А. Художественно-философский неосинкретизм в русской литературе начала XX века: дис. ... д-ра филол. наук. Новосибирск, 2006. 382 с.

Баянов Ә. Кыялар исән кала // Ак чәчәкләр бүләк итте. Габдрахман Әпсәләмов турында истәлекләр. Казан: Мәгариф, 2001. Б. 63–66.

Мөхәммәдова Г. Ул үзе дә – каһарман! // Ак чәчәкләр бүләк итте. Габдрахман Әпсәләмов турында истәлекләр. Казан: Мәгариф, 2001. Б. 26–27.

Хәким С. Батырлыкка чакырган кеше ... // Ак чәчәкләр бүләк итте. Габдрахман Әпсәләмов турында истәлекләр. Казан: Мәгариф, 2001. Б. 43–44.

Мәкалә РГНФ (проект № 14-14-16002) гранты кысаларында эшләнде.

***Заһидуллина Дания Фатыйх кызы**, филология фәннәре докторы,*
Татарстан Фәннәр академиясенең баш гыйльми сәркатибе.
E-mail: zagik63@mail.ru